

POSTVARENJE IN ZAVEST PROLETARIATA

Biti radikalen, se pravi zgrabit stvari pri korenu.
Koren za človeka pa je človek sam.

Marx: *H kritiki Heglove pravne filozofije. Uvod*

Nikakor ni naključje, da obe veliki in zreli Marxovi deli, ki se lotevata tega, da prikažeta celovitost kapitalistične družbe in razložita njeno temeljno naravo, začenjata z analizo blaga. Kajti na tej razvojni stopnji človeštva ni problema, ki konec koncev ne bi opozarjal na to vprašanje, katerega rešitev ne bi morali iskati v rešitvi uganke *strukture blaga*. Seveda lahko to splošnost problema dosežemo le tedaj, če problem postavimo tako, kot ga postavijo same Marxove analize; če problema blaga ne prikazujemo samo kot posamezni problem, tudi ne kot samo osrednji problem ekonomije, dojete kot posamezna znanost, temveč kot osrednji, strukturni problem kapitalistične družbe v vseh njenih izkazovanih življenja. Kajti šele tako je v strukturi blagovnega razmerja mogoče razkriti prapodobo vseh oblik predmetnosti in vseh oblik subjektivnosti, ki jim v meščanski družbi ustrezajo.

I. FENOMEN POSTVARENJA

1.

Bistvo blagovne strukture — kar je bilo že pogosto poudarjeno — temelji na tem, da neko razmerje, neki odnos med osebami privzame naravo rečevnosti [Dinghaftigkeit] in na ta način neko »prikazensko predmetnost«, ki v svoji strogi, na videz popolnoma zaključeni in racionalni lastni zakonitosti zakrije vsako sled svojega temeljnega bistva, odnosa med ljudmi. Tu ni treba raziskovati, kako je to vprašanje postalo osrednje vprašanje za samo ekonomijo, ktere posledice je imelo opuščanje tega metodičnega izhodišča za ekonomske nazore vulgarnega marksizma. Tu je treba — ob *predpostavki* marksovske ekonomske analize — opozoriti le na tiste temeljne probleme, ki izhajajo iz fetišistične narave blaga kot oblike predmetnosti po eni strani in iz njej prirejenega subjektivega vednja po drugi; šele če to razumemo, dobimo jasen pogled v probleme ideologije kapitalizma in njegovega propada.

Preden pa bi bilo mogoče obravnavati sam problem, si moramo priti na jasno, da je problem blagovnega fetišizma *specifičen* problem naše dobe, *so-dobnega* kapitalizma. Blagovni promet in njemu ustrezni subjektivni in ob-

96 jektivni blagovni odnosi so obstajali, kot je znano, že na zelo primitivni stopnji družbe. Kar je pa *tu* odločilno, je: koliko so blagovni promet in njegove strukturne posledice zmožne vplivati na *celotno* zunanje in notranje življenje družbe. Vprašanja torej, koliko je blagovni promet vladajoča oblika premene snovi neke družbe, ni mogoče — ustrezno sodobnim, že pod vplivom vladajoče blagovne forme postavrelim miselnim navadam — obravnavati preprosto kot kvantitativno vprašanje. Razlika med družbo, v kateri je blagovna forma vladajoča in ki odločilno vpliva na vsa izkazovanja življenja, in med družbo, v kateri se ta pojavlja le epizodično, je prav kvalitativna razlika. Kajti vsi subjektivni in objektivni pojavi teh družb prejmejo v skladu s to razliko kvalitativno različne oblike predmetnosti. Marx odločno poudari to epizodično naravo blagovne forme za primitivno družbo: »Neposredno je menjalno trgovanje, samorasla oblika procesa zamenjave prej začetek spreminjanja uporabnih vrednosti v blaga kot spreminjanje blag v denar. Menjalna vrednost ne dobi nobene neodvisne oblike, temveč je še neposredno vezana na uporabno vrednost. To se kaže na dva načina. Sama produkcija je po svoji celotni konstrukciji naravnana na uporabno vrednost, ne na menjalno, in zato uporabne vrednosti le zaradi svojega presežka nad mero, v kateri se zahtevajo za porabo, nehajo biti tu uporabne vrednosti in postanejo sredstva menjave, blago. Po drugi strani postanejo sama blaga le znotraj meja neposredne uporabne vrednosti, četudi polarno razdeljeno, tako da morajo biti blaga, ki naj jih zamenjata blagovna posestnika za oba uporabne vrednosti, toda uporabne vrednosti za tistega, ki jih ne poseduje. Dejansko proces menjave blag prvotno sploh ne nastopi v samoniklih občestvih, temveč tam, kjer se ta nehajo, na njihovih mejah, na redkih točkah, kjer stopijo v stik z drugimi občestvi. Tu se začenja menjalna trgovina in od tod se prebije nazaj v notranjost občestva, na katerega deluje razkrajalno.«¹ Pri čemer ugotovitev o razkrajajočem učinku navznoter obrnjenega blagovnega prometa povsem jasno opozarja na kvalitativni obrat, ki izvira iz gospostva blaga. Toda tudi to delovanje na notranjost družbene zgradbe ne zadošča, da bi blagovna forma postala konstitutivna forma družbe. Blagovna forma mora — kot je bilo poudarjeno — vrhu vsega prežeti vsa izkazovanja življenja družbe in jih preoblikovati po lastni podobi, ne zgolj vnanje povezati procese, ki so na sebi od nje neodvisni in usmerjeni na produkcijo uporabnih vrednosti. Kvalitativna razlika med blagom kot formo (med mnogimi) družbene premene snovi ljudi in med blagom kot univerzalno formo oblikovanja družbe pa se ne kaže zgolj v tem, da ima blagovni odnos kot posamezni pojav kvečjemu negativni vpliv na zgradbo in na razčlenitev družbe, temveč ta razlika vpliva nazaj na naravo in veljavo same kategorije. Kot univerzalna forma kaže blagovna forma, obravnavana na sebi, neko drugo podobo kot partikularni, izolirani, nevladajoči fenomen. Da so prehodi tudi tu zabrisani, pa ne sme zakriti kvalitativne narave odločilne razlike. Tako poudari Marx kot značilnost nevladajočega blagovnega prometa: »Kvantitativno razmerje, v katerem se produkti zamenjujejo, je najprej čisto naključno. Blagovno formo dobijo, kolikor so sploh stvari, ki se dajo zamenjati, tj. izrazi istega tretjega. Trajna menjava in rednejša reprodukcija za menjavo čedalje bolj odpravljata to slučajnost. Toda ne najprej za producente in potrošnike, temveč najprej za posrednika med obema, za trgovca, ki primerja denarne cene in spravlja razliko v žep. S samim svojim gibanjem primerja ekvivalenco. Trgovski kapital je na začetku samo posredujoče gibanje med ekstremi, ki jih ne

¹ Zur Kritik der politischen Ökonomie, MEW 13, str. 35—36.

obvladuje, in predpostavkami, ki jih ne ustvarja.«² In blagovna forma se je razvila v dejansko vladajočo formo celotne družbe šele v sodobnem kapitalizmu. Zato torej ni čudno, da je bila še na začetku kapitalističnega razvoja včasih relativno jasno spregledana osebna narava ekonomskih odnosov, da pa je z nadaljnjim razvojem, z nastankom čedalje bolj zapletenih in posredovanih form spregledanje tega rečevnega ovoja postalo vedno redkejše in težje. Po Marxu je stvar taka: »V prejšnjih družbenih formah prihaja do takšne mistifikacije v glavnem samo pri denarju in pri obrestonosnem kapitalu. Po naravi stvari je takšna mistifikacija nemogoča predvsem tam, kjer prevladuje produkcija zaradi uporabne vrednosti, produkcija za neposredno zadovoljevanje lastnih potreb; drugič pa tam, kjer sta suženjstvo ali tlačanstvo široka podlaga družbene produkcije, kot je to bilo v antičnih časih in v srednjem veku. Gospostvo produkcijskih odnosov nad producenti prikrivajo v teh sistemih odnosi gospostva in podrejenosti, ki so vidni in ki se kažejo kot neposredno gonilo produkcijskega procesa.«³

Kajti le kot univerzalna kategorija cele družbene biti je mogoče blago zapopasti v njegovi nepopačeni naravi. Šele v tem kontekstu dobi z blagovnim razmerjem nastalo postvarenje odločilni pomen tako za objektivni razvoj družbe kot za odnos ljudi do nje; za podvrženost njihove zavesti oblikam, v katerih se to postvarenje izraža; za poskuse, da ta proces doumejo ali se uprejo njegovim uničujočim učinkom, da se osvobodijo tega hlapčevstva v tako nastali »drugi naravi«. Marx opiše temeljni fenomen postvarenja takole: »Skrivnost blagovne forme tiči tedaj kratko malo v tem, da zrcali ljudem družbene značaje njihovega lastnega dela kot predmetne značaje produktov dela samih, kot družbene narave lastnosti teh stvari, in zato tudi družbeni odnos producentov do skupnega dela kot družbeni odnos nad predmeti, ki obstoji izven producentov. Po takem quid pro quo postanejo delovni produkti blago, čutno nadčutne ali družbene stvari . . . Samo določeni družbeni odnos med ljudmi samimi je tisti, ki tukaj v njihovih očeh privzame fantazmagorično obliko odnosa med stvarmi.«⁴

Pri tem temeljnem strukturnem dejstvu je pomembno predvsem, da je človeku njegova lastna dejavnost, njegovo delo postavljeno nasproti kot nekaj objektivnega, od njega neodvisnega, kot nekaj, kar ga obvladuje z lastno zakonitostjo, ki je človeku tuja. To se dogaja tako na objektivni kakor tudi na subjektivni ravni. Objektivno tako, da nastane svet izgotovljenih reči in odnosov med rečmi (svet blag in njihova gibanja na trgu), katerih zakone ljudje sicer postopoma spoznajo, ki pa so jim tudi tu postavljeni nasproti kot neobvladljive moči, ki delujejo same od sebe. Če jih individuuum spozna, jih sicer lahko izrabi v svojo korist, ne da bi tudi tedaj mogel s svojo dejavnostjo spremeniti sam realni potek. Subjektivno tako, da se — pri popolnem blagovnem gospodarstvu — človekova dejavnost nasproti njemu samemu objektivira, postane blago, ki se mora, podvržena človeku tuji objektivnosti družbenih naravnih zakonov, gibati prav tako neodvisno od človeka kot katera koli dobrina za zadovoljitev potrebe, ki je postala blagovna reč [Warening]. »Kapitalistično obdobje označuje torej to,« pravi Marx, »da dobi delovna sila za delavca samega formo blaga, ki pripada njemu, da torej njegovo delo dobi obliko mezd-

² *Kapital* III, CZ, Ljubljana 1973, str. 370 sl.

³ *Kapital* III, str. 926.

⁴ *Kapital* I, CZ, Ljubljana 1961, str. 84. K temu nasprotju prim. čisto ekonomsko razliko med zamenjavo blag po njihovi vrednosti in med zamenjavo po njihovih produkcijskih cenah. *Kapital* III, CZ, Ljubljana, str. 199.

nega dela. Po drugi strani postane šele od tega trenutka blagovna forma splošna forma delovnih produktov.«⁵

Univerzalnost blagovne forme je torej tako subjektivno kot objektivno pogojena z abstrakcijo človeškega dela, ki se upredmetuje v blagih. (Po drugi strani je spet pogoj njegove historične možnosti realno opravljanje tega procesa abstrakcije.) Objektivno tako, da postane blagovna forma kot forma enakosti, zamenljivosti kvalitativno različnih predmetov mogoča le tako, da se jih — v tem odnosu, v katerem seveda šele prejmejo svojo predmetnost kot blago — pojmuje kot formalno enake. Pri čemer je mogoče načelo njihove formalne enakosti utemeljiti le na njihovem bistvu kot produktih abstraktnega (torej formalno enakega) človeškega dela. Subjektivno tako, da ta formalna enakost abstraktnega človekovega dela ni le skupni imenovalček, na katerega se reducirajo različni predmeti v blagovnem odnosu, temveč postane realno načelo dejanskega produkcijskega procesa blag. Samo na sebi se razume, da ni naš namen niti na hitro orisati ta proces — nastajanje sodobnega delovnega procesa, izoliranega, »svobodnega« delavca, delitev dela itn. Bistveno je le ugotoviti, da abstraktno, enako, primerljivo delo, ki se ga dá vedno natančneje meriti z družbeno nujnim delom, delo kapitalistične delitve dela, nastane hkrati kot produkt in predpostavka kapitalistične produkcije šele med njenim razvojem; torej šele med tem razvojem postane družbena kategorija, ki odločilno vpliva na obliko predmetnosti objektov in subjektov tako nastajajoče družbe, njenega odnosa do narave, v njej mogočih medčloveških odnosov.⁶ Če gremo po poti, ki jo je opravil razvoj delovnega procesa od obrti prek kooperacije, manufakture do strojne industrije, se pri tem pokaže nenehno stopnjevanje racionalizacije, vedno močnejše izločanje kvalitativnih, človeškoindividualnih delavčevih lastnosti. Po eni strani tako, da se delovni proces vedno bolj razdeli na abstraktno racionalne delne operacije, s čimer se raztrga odnos delavca do produkta kot celote in njegovo delo zreducira na mehanično ponavljajoče se specialne funkcije. Po drugi strani tako, da se v tej racionalizaciji in zaradi nje družbeno nujni delovni čas — temelj racionalne kalkulacije — proizvede najprej kot zgolj empirično dojemljivi, povprečni delovni čas, pozneje z vedno večjim mehaniziranjem in racionaliziranjem delovnega procesa kot objektivno izračunljivi delovni penzum, ki stoji nasproti delavcu v skončani in zaključeni objektivnosti. S sodobno »psihološko« razdelitvijo delovnega procesa (Taylorjev sistem) posega to racionalno mehaniziranje v delavčevo »dušo«: celo njegove psihološke lastnosti so ločene od njegove celovite osebnosti, njej nasproti objektivirane, da bi se lahko vključile v racionalne sisteme in te reducirale na računski pojem.⁷

Za nas je najbolj pomembno načelo, ki se pri tem uveljavi: načelo racionalizacije, ki je naravnana na računanje, na izračunljivost. Odločilne spremembe tako subjekta kakor tudi objekta gospodarskega procesa so tele: prvič, izračunljivost delovnega procesa terja prelom z organsko-iracionalno, vedno kvalitativno pogojeno enotnostjo produkta samega. Racionalizacija kot vedno eksaktnejše vnaprejšnje izračunavanje vseh načrtovanih rezultatov je dosegljiva le z najbolj natančnim razstavljanjem vsakega kompleksa na elemente, z raziskovanjem osebnih delnih zakonov njihovega proizvajanja. Torej mora po eni strani pretrgati organsko proizvajanje celotnih produktov, ki temeljijo

⁵ Kapital I, str. 193, opomba 41.

⁶ Prim. Kapital I, str. 367/368 itd.

⁷ Ves ta proces je historično in sistematično prikazan v prvi knjigi Kapitala. Sama dejstva — seveda ne da bi bila zmeraj povezana s problemom postvarenja — najdemo tudi v meščanski politični ekonomiji, pri Bücherju, Sombartu, A. Webbru, Gottlu itn.

na tradicionalnem povezovanju empiričnih delovnih izkustev: racionalizacije si ni mogoče predstavljati brez specializacije.⁸ Enoten produkt kot predmet delovnega procesa izgine. Proces postane objektivna storitev racionaliziranih delnih sistemov, katerih enotnost je določena čisto računsko, ki se torej drug nasproti drugemu morajo prikazovati kot *naključni*. Racionalno-računsko razstavljanje delovnega procesa izniči organsko nujnost delnih operacij, ki se nanašajo druga na drugo in ki so v produktu povezane v enotnost. Enotnost produkta kot blaga se ne ujema več z njegovo enotnostjo kot uporabno vrednostjo: tehnično osamosvajanje delnih operacij njenega nastajanja se pri kapitaliziranju družbe izraža tudi ekonomsko kot osamosvajanje delnih operacij, kot vedno večje relativiranje blagovne narave nekega produkta na različnih stopnjah njegovega proizvajanja.⁹ Pri čemer gre s to možnostjo prostorsko-časovnega itn. raztrganja produkcije uporabne vrednosti ponavadi z roko v roki prostorsko-časovno itn. povezovanje delnih operacij, ki so spet v odnosu do povsem heterogenih uporabnih vrednosti.

Drugič, to raztrganje objekta produkcije je hkrati nujno raztrganje njegovega subjekta. Ker se delovni proces racionalizira, se delavčeve človeške lastnosti in posebnosti prikazujejo vedno bolj kot *goli vir napak* nasproti racionalno vnaprej izračunanemu funkcioniranju teh abstraktnih delnih zakonov. Človek se ne prikazuje niti objektivno niti v svojem odnosu do delovnega procesa kot njegov pravi nosilec, temveč je vanj vključen kot mehanizirani del v mehanični sistem, ki ga najde skončanega in ki funkcionira popolnoma neodvisno od njega, in katerega zakonom se mora podrediti ne glede na svojo voljo.¹⁰ To pa se stopnjuje še s tem, da z vedno večjim racionaliziranjem in mehaniziranjem delovnega procesa delavčeva dejavnost izgublja vedno bolj naravo dejavnosti in postaja *kontemplativna* drža.¹¹ Kontemplativno vedénje [Verhalten] do mehaničnozakonitega procesa, ki se dogaja neodvisno od zavesti, ne da bi mogla človeška dejavnost vplivati nanj, ki se torej kaže kot skončan, zaključen sistem, preobraža tudi temeljne kategorije neposrednega odnosa ljudi do sveta: prostor in čas spravljata na en imenovalec, čas reducira na prostor. »S podreditvijo človeka stroju,« pravi Marx, »ljudje spričo dela izginjajo; ... da je postalo nihalo ure natančen merilec relativne storilnosti dveh delavcev, kot je merilec hitrosti dveh lokomotiv. Na ta način ne smemo nič več reči, da je [delovna] ura enega človeka toliko vredna kot ura drugega človeka, marveč, da je en človek na uro vreden toliko kot drug človek na uro. Čas je vse, človek ni nič več, je kvečjemu še ogrodje časa. Nič več ne gre za kakovost. Vse odloča le še količina: uro za uro, dan za dan.«¹² Čas s tem zgubi svojo kvalitativno, spremenljivo, tekočo naravo: strdi se v natančno omejeni, kvantitativni merljivi kontinuum, ki je napolnjen s kvantitativno merljivimi »rečmi« (postvarelimi, mehanično objektiviranimi delavčevimi »storitvami«, ki so natančno ločene od celotne človeške osebnosti): v prostor.¹³ V tem abstraktnem, natančno merljivem času kot okolju, ki je postal fizikalni prostor in ki je hkrati predpostavka in nasledek znanstvenomehanično razdeljenega in

⁸ *Kapital I*, str. 533/534.

⁹ Prav tam, str. 405, opomba.

¹⁰ S stališča *individualne* zavesti je ta videz vsekakor upravičen. Glede razreda je treba pomniti, da je bilo to podjarmljenje rezultat dolgotrajnega boja, ki se spet začne z organizacijo proletariata kot razreda, na višji ravni in s spremenjenimi orožji.

¹¹ *Kapital I*, str. 423/424, 475/476, 518 itn. Da je ta »kontemplacija« lahko napornejša in bolj izčrpanja kot obrtniška »aktivnost«, je samoumevno. Toda to ne sodi v našo obravnavo.

¹² *Beda filozofije*, MEID II, CZ, Ljubljana 1971, str. 423.

¹³ *Kapital I*, str. 393/394.

102 specializiranega proizvajanja objekta dela, se morajo subjekti prav tako temu ustrezno racionalno razdeliti. Po eni strani tako, da je njihovo mehanizirano delno delo — objektivacija njihove delovne sile nasproti celotni osebnosti, ki je bila izvršena že s prodajo te delovne sile kot blaga — postalo trajna in nepremagljiva vsakdanja dejanskost, tako da postane osebnost tudi tu gledalec, ki ne more vplivati na to, kar se dogaja z njegovim lastnim bivanjem kot izoliranim, v neki tuj sistem vključenim delcem. Po drugi strani tako, da mehanizirajoča razdelitev produkcijskega procesa raztrga tudi tiste vezi, ki so posamezne subjekte dela pri »organični« produkciji povezovale v skupnost. Mehaniziranje produkcije naredi iz njih tudi s tega vidika izolirano abstraktne atome, ki ne spadajo več skupaj neposrednoorganično, s svojimi delovnimi storitvami, katerih povezanost je namreč vedno bolj posredovana izključno z abstraktnimi zakonitostmi mehanizma, v katerega so vključeni.

Takšno delovanje notranje oblike organizacije industrijskega obrata tudi znotraj obrata — pa bi bilo nemogoče, če se v njem ne bi v zgoščeni obliki kazala zgradba celotne kapitalistične družbe. Kajti zatiranje, skrajno izkoriščanje, ki se posmehuje vsakemu človeškemu dostojanstvu, so poznale tudi predkapitalistične družbe: celo množične obrate z mehanično monotonim delom, denimo gradnja kanalov v Egiptu in Mali Aziji, rimski rudniki itn.¹⁴ Toda po eni strani tam množično delo ni moglo nikjer postati *racionalno mehanizirano* delo, po drugi so ostali ti množični obrati izolirani pojavi znotraj nekega drugače (samodejno) producirajočega in temu ustrezno živečega občestva. Tako izkoriščani sužnji so bili zato zunaj »človeške« družbe, njihova usoda se za njihove sodobnike, celo za največje in najplemenitejše mislece, ni mogla prikazovati kot človeška usoda, ne kot usoda človeka. Z univerzalnostjo kategorije blaga se to razmerje radikalno in kvalitativno spremeni. Usoda delavca postane obča usoda celotne družbe; saj je občost te usode predpostavka za to, da se delovni proces obratov izoblikuje na ta način. Kajti racionalno mehaniziranje delovnega procesa postane mogoče samo, če obstaja »svobodni« delavec, ki je zmožen svojo delovno silo svobodno prodajati na trgu kot njemu »pripadajoče« blago, kot reč, ki jo »ima v posesti«. Dokler ta proces šele nastaja, so sicer sredstva izžemanja presežnega dela očitno brutalnejša kot sredstva poznejših, razvitejših stopenj, sam proces postvarjenja dela, torej tudi proces postvarjenja delavčeve zavesti pa je vendarle veliko manj napredoval. Ob tem je prav nujno, da celotno zadovoljevanje potreb družbe poteka v obliki blagovnega prometa. Ločevanje producenta od njegovih produkcijskih sredstev, razpadanje in razkrajanje vseh samoniklih produkcijskih enot itn., vse ekonomskosocialne predpostavke nastajanja sodobnega kapitalizma delujejo v tej smeri: da se racionalno postvareli odnosi postavijo namesto samoniklih, ki človeških razmerij ne prikrivajo. »Družbena razmerja med osebami,« pravi Marx o predkapitalističnih družbah, »v njihovih delih se kažejo vsekakor kot njihova lastna osebna razmerja in niso preoblečena v družbena razmerja med stvarmi, delovnimi produkti.«¹⁵ To pa pomeni, da mora načelo racionalnega mehaniziranja in izračunljivosti zajeti vse pojavne oblike življenja. Predmeti za zadovoljevanje potreb se ne prikazujejo več kot produkt organskega življenjskega procesa skupnosti (kot npr. v vaški občini), temveč po eni strani kot abstraktni primerki vrste, ki se načelno ne razlikuje od drugih primerkov svoje vrste, po drugi kot izolirani objekti, katerih posedovanje ali neposedo-

¹⁴ Prim. o tem Gottl: *Wirtschaft und Technik. Grundriss der Sozialökonomie*, II, str. 234 sl.

¹⁵ *Kapital*, I, str. 90.

vanje [Haben und Nichthaben] je odvisno od racionalnega izračuna. Šele s tem, da je celotno življenje družbe na ta način razpršeno v izolirane akte menjave blag, lahko nastane »svobodni« delavec; hkrati mora postati njegova usoda značilna usoda celotne družbe.

Seveda sta tako nastali izolacija in atomizacija goli videz. Gibanje blag na trgu, nastajanje njihove vrednosti, z eno besedo, realno področje vsakega racionalnega izračuna ni le podvrženo strogim zakonom, temveč predpostavlja kot temelj izračuna strogo zakonitost vsega dogajanja. Ta atomizacija individua je torej sama zavestni refleks tega, da so »naravni zakoni« kapitalistične produkcije zajeli vsa izkazovanja življenja družbe, da je — prvič v zgodovini — celotna družba, vsaj po tendenci, podrejena enotnemu gospodarskemu procesu, da je usoda vseh članov družbe podrejena enotnim zakonom. (Organične enote predkapitalističnih družb pa so izvrševale svojo premeno snovi večinoma neodvisno druga od druge.) Toda ta videz je kot videz nujen; se pravi, neposredni, praktični in miselni spoprijem individua z družbo, neposredna produkcija in reprodukcija življenja — pri čemer je za individua blagovna struktura vseh »reči« in »naravna zakonitost« njihovih odnosov nekaj, kar najde že izgotovljeno, nekaj neodpravljlivo danega — se lahko dogaja le v obliki racionalnih in izoliranih menjalnih aktov med izoliranimi posestniki blaga. Kot je poudarjeno, si mora delavec sebe samega predstavljati kot »posestnika« svoje delovne sile kot blaga. Njegov specifični položaj je v tem, da je ta delovna sila njegova edina posest. V njegovi usodi je za zgradbo celotne družbe značilno to, da to samoobjektiviranje, to postajanje-bлаго [Zur-Ware-Werden] neke človekove funkcije najizraziteje razodene nečloveško in razčlovečujočo naravo blagovnega odnosa.

2.

To racionalno objektiviranje zakrije predvsem — kvalitativno in materialno — neposredno rečevno naravo vseh reči. Vtem ko se uporabne vrednosti brez izjeme prikazujejo kot blaga, prejmejo neko novo objektivnost, neko novo rečevnost [Dinghaftigkeit], ki jo v času gole priložnostne menjave niso imele, v kateri je njihova prvotna, prava rečevnost izničena, izgine. »Privatna lastnina,« pravi Marx, »ne odtuja samo individualnosti ljudi, temveč tudi reči. Zemlja nima nič opraviti z zemljiško rento, stroj nič s profitom. Za zemljiškega posestnika ima zemlja samo pomen zemljiške rente, svoja zemljišča daje v najem in pobira rento; to je lastnost, ki jo zemlja lahko izgubi, ne da bi izgubil katero svojih inherentnih lastnosti, ne da bi izgubila npr. del svoje plodnosti, lastnosti, katere mera, celo eksistenca je odvisna od družbenih razmer, ki nastajajo in se odpravljajo brez sodelovanja posameznega zemlje-posestnika. Prav tako pri stroju.«¹⁶ Če je torej celo posamezni predmet, ki mu človek kot producent ali konsument neposredno stoji nasproti, zaradi svoje blagovne narave izmaličen kot predmetnost, se mora ta proces razumljivo tem bolj stopnjevati, čim bolj so posredovani odnosi, ki jih človek ima v svoji družbeni dejavnosti do predmetov kot objektov življenjskega procesa. Samo ob sebi je umevno, da tu ni mogoče razčleniti celotne ekonomske zgradbe kapitalizma. Zadovoljiti se moramo z ugotovitvijo, da razvoj sodobnega kapitalizma

¹⁶ Mišljena je predvsem kapitalistična privatna lastnina. Temu obravnavanju torej sledijo zelo tehtne pripombe o prodiranju strukture postvarjenja v jezik. Zgodovinskomaaterialistična filološka raziskava, ki bi iz tega izhajala, bi lahko pripeljala do zanimivih rezultatov.

ne spreminja samo produkcijskih razmerij po svojih potrebah, temveč vključi v svoj celotni sistem tudi tiste oblike primitivnega kapitalizma, ki so bile v predkapitalističnih družbah izolirane, ločene od produkcije, in jih naredi za člene poslej enotnega procesa kapitaliziranja celotne družbe. (Trgovski kapital, vloga denarja kot zaklada oz. kot denarnega kapitala itn.) Te forme kapitala so sicer objektivno podrejene prvemu življenjskemu procesu kapitala, izžemanju presežne vrednosti v sami produkciji, doumeti jih je torej mogoče samo iz bistva industrijskega kapitalizma, toda v zavesti človeka meščanske družbe se prikazujejo kot čiste, prave, nepopačene forme kapitala. Prav zato ker v neposrednem blagovnem odnosu skriti medčloveški odnosi in odnosi do dejanskih objektov za njihovo realno zadovoljevanje potreb v njih zbledijo do popolne nezaznavnosti in nespoznavnosti, morajo postati za postvarelo zavest resnični reprezentanti njenega družbenega življenja. Blagovna narava blaga, abstraktno-kvantitativna forma izračunljivosti se tu prikazuje v svoji najčistejši podobi: za postvarelo zavest postane torej nujno pojavna oblika njene prave neposrednosti, ki je — kot postvarela zavest — nikakor ne poskuša preseči; nasprotno, prizadeva si jo z »znanstveno poglobitvijo« tu doumljivih zakonitosti zadržati, ovekovečiti. Tako kot se kapitalistični sistem ekonomsko na vedno višji stopnji producira in reproducira, tako sega med razvojem kapitalizma struktura postvarenja vedno globlje, usodnejše in konstitutivnejše v človekovo zavest. Marx pogosto in zelo prepričljivo opisuje to potenciranje postvarenja. Navedimo tale zgled: »V obrestonosnem kapitalu je zato ta avtomatični fetiš izdelan popolnoma: vrednost, ki se sama uvrednotuje, denar, ki rodi denar, in v tej obliki ni na njem več nobenega sledu njegovega nastanka. Družbeno razmerje je dovršeno kot razmerje neke reči do same sebe, kot razmerje denarja do sebe samega. Namesto dejanske preobrazbe denarja v kapital se kaže tu samo njena brezvsebinska oblika... Denar dobi lastnost, da ustvarja vrednost, da prinaša obresti, tako kakor ima hruška lastnost, da rodi hruške. In kot takšno obrestonosno reč prodaja posojevalec denarja svoj denar. In to še ni vse. Dejansko fungirajoči kapital se kaže, kakor smo videli, celo tako, da ne prinaša obresti kot fungirajoči kapital, temveč kot kapital na sebi, kot denarni kapital. Na glavo je postavljeno tudi to: medtem ko so obresti samo del profita, tj. presežne vrednosti, ki jo fungirajoči kapitalist izžme iz delavca, se zdaj, narobe, obresti pojavljajo kot pravi sad kapitala, kot prvotno, profit pa, zdaj preobražen v obliko podjetniškega dobička, le kot accessorium in dodatek, ki se pridruži v reprodukcijskem procesu. Tu je fetišistična podoba kapitala in predstava o kapitalskem fetišu končana. V D-D' imamo že brezpojmovno formo kapitala, popačenje in postvaritev produkcijskih razmerij v najvišji potenci: obrestonosno podobo, preprosto podobo kapitala, v kateri je predpogoj za svoj lastni reprodukcijski proces; sposobnost denarja oziroma blaga, da uvrednoti svojo lastno vrednost, neodvisno od produkcije — mistifikacija kapitala v najbolj kričeči obliki. Vulgarni ekonomiji, ki želi prikazati kapital kot samostojen vir vrednosti, ustvarjanja vrednosti, je ta oblika seveda močno všeč, oblika, v kateri ni več prepoznaten izvor profita in v kateri prejme rezultat procesa kapitalistične produkcije — ločen od procesa samega — samostojno bivanje.«¹⁷

In prav tako kot obični kapitalistična ekonomija v tej neposrednosti, ki jo je sama ustvarila, tako običijo tudi meščanski poskusi ovedenja ideološkega fenomena postvarenja. Celo misleci, ki tega fenomena nikakor nočejo tajiti ali

¹⁷ Kapital, III, str. 440.

zabrisati, saj so si bolj ali manj na jasnem o njegovih za človeka škodljivih učinkih, ostanejo pri analizi neposrednosti postvarenja in si ne prizadevajo prodreti od oblik, ki so objektivno najbolj izpeljane, od pravega življenjskega procesa kapitalizma najbolj oddaljene, torej popolnoma potujljivih in izpraznjenih, od prafenomena postvarenja. Te izpraznjene pojavne oblike celo ločijo od njihovih kapitalističnih naravnih tal, osamosvajajo in ovekovečijo jih kot neki brežčasni tip možnosti človeških odnosov sploh. (Ta tendenca se najjasneje kaže v Simmlovi knjigi *Die Philosophie des Geldes*, ki je v nekaterih ozirih zelo zanimiva in bistroumna.) So golo opisovanje tega »začaranega in na glavo postavljenega sveta, v katerem Monsieur le Capital in Madame la Terre nastopata in strašita v socialnih vlogah in hkrati kot goli stvari«. ¹⁸ Toda s tem ne presežejo golega opisovanja in njihovo »poglabljanje« problema se vrti v krogu vnanjih pojavnih oblik postvarenja.

Ta ločitev fenomenov postvarenja od ekonomskega temelja njihove eksistence, od podlage, na kateri jih je resnično mogoče doumeti, je olajšalo še to, da mora ta proces preobražanja zajeti vse pojavne oblike družbenega življenja, če naj bodo izpolnjene predpostavke za popolno uresničenje kapitalistične produkcije. Tako je kapitalistični razvoj ustvaril svojim potrebam ustrezno, svoji strukturi strukturno prilagojeno pravo, ustrezno državo itn. Strukturna podobnost je dejansko tolikšna, da so jo morali videti vsi dejansko jasnovidni zgodovinarji sodobnega kapitalizma. Max Weber opiše temeljno načelo tega razvoja npr. takole: »Prav narobe sta oba po svojem temeljnem bistvu povsem enake vrste. Sodobna država je z družboslovnega vidika prav tako ‚obrat‘ kot tovarna: to je zanjo ravno historično specifično. In tudi razmerje gospodstva je tu in tam podobno pogojeno znotraj obrata. Kot je temeljila relativna samostojnost obrtnika ali domače obrti, kmeta, ki je imel v posesti zemljo, kometarja, viteza in vazala na tem, da je bil sam lastnik orodij, zalog, denarnih sredstev, orožij, s katerimi je izvrševal svojo ekonomsko, politično, vojaško funkcijo in od katerih je med njihovim izpopolnjevanjem živel, tako temelji hierarhična odvisnost delavca, trgovskega pomočnika, tehničnega nameščenca, asistenta akademskega inštituta in državnega uradnika ter vojaka povsem enako na tem, da so prej omenjena za obrat in ekonomsko eksistenco nepogrešljiva orodja, zaloge, denarna sredstva koncentrirana v instanci, ki z njimi razpolaga, ki je v enem primeru podjetnik, v drugem: politični gospodar.« ¹⁹ K temu opisu tudi doda — zelo ustrezno — razlog in družbeni smisel tega pojava: »Sodobni kapitalistični obrat temelji v bistvu predvsem na *kalkulaciji*. Za svojo eksistenco potrebuje pravosodje in upravo, katerih funkcioniranje je mogoče vsaj v načelu *racionalno izračunavati* prav tako na trdnih splošnih normah, kot se izračunava predvideni učinek *nekega stroja*. Prav tako se ne more družiti . . . s sojenjem po sodnikovem občutku za primernost v *posameznih primerih* ali po drugih iracionalnih sredstvih in načelih določanja prava . . . kot ne s patriarhalno upravo, ki ravna po neomejeni samovolji in milosti, in sicer po neomajno sveti, toda iracionalni tradiciji. Kar je specifično za *sodobni kapitalizem* v nasprotju s prastarimi oblikami kapitalističnega pridobitništva, je tole: stroga racionalna *organizacija dela* na podlagi *racionalne tehnike* ni nastala *nikjer* znotraj takšnega iracionalno konstruiranega državnega sistema in tam tudi nikoli ni mogla nastati. Kajti te sodobne oblike obrata so s stalnim

¹⁸ Prav tam, str. 925.

¹⁹ *Gesammelte politische Schriften*. München 1921, 140—142. Webrovo opozorilo na razvoj angleškega prava ne velja za naš problem. O počasnem uveljavljanju ekonomsko-kalkulatoričnega načela prim. tudi A. Weber: *Standort der Industrie*, zlasti str. 216.

108 kapitalom in svojim eksaktnim izračunom tudi preobčutljive za iracionalnosti prava in uprave. Te so lahko nastale samo tam, kjer . . . je sodnik, kot v birokratski državi s svojimi racionalnimi zakoni, bolj ali manj paragrafski avtomat, v katerega zgoraj mečemo akte s stroški in taksami vred, on pa spodaj izbljuva sodbo z bolj ali manj tehtnimi razlogi, njegovo funkcioniranje je torej na splošno vsekakor *mogoče izračunati*.«

Ta proces je torej po svojih motivih in tudi posledicah tesno povezan z nakazanim ekonomskim razvojem. Tudi tu je prelom z empiričnimi, iracionalnimi, na tradiciji temelječimi — subjektivno delujočemu človeku, objektivno konkretni materiji prikrojenimi — metodami pravosodja, uprave itn. Pride do racionalne sistemizacije vseh pravnih uredb življenja, ki je po eni strani, vsaj po tendenci, zaključeni sistem, ki lahko velja za vse mogoče in predstavljive primere. Za naše prizadevanje, da spoznamo *to strukturo* sodobne juristične predmetnosti, se nič ne spremeni, ali ta sistem notranje strne tolmačenje prava ali pa mora sodnikova praksa zapolniti »luknje v zakonih«. Kajti v obeh primerih je v bistvu pravnega sistema, da lahko v formalni občosti velja za vse mogoče dogodke in da ga je v tej veljavnosti mogoče predvideti, izračunavati. Celo temu razvoju najbolj podoben, toda glede na sodobni razvoj prava vendarle predkapitalistični razvoj prava, rimsko pravo, je v tem pogledu empirično, konkretno, vezano na tradicijo. Čisto sistematične kategorije, s katerimi se je občost pravne uredbe sploh šele razširila na vse, so nastale šele v sodobnem razvoju.²⁰ Zato je seveda jasno, da je ta potreba po sistemizaciji, po zapuščanju empirije, tradicije, materialne naveznosti bila nujna za eksaktno izračunavanje.²¹ Po drugi strani pa je iz istega razloga nujno, da pravni sistem kot vedno dokončen, natančno fiksiran, torej strnjen sistem, stoji nasproti posameznim dogodkom družbenega življenja. Seveda izvirajo iz tega nenehni konflikti med zmeraj revolucionarno razvijajočim se kapitalističnim gospodarstvom in togim pravnim sistemom. To pa pripelje samo do novih kodifikacij itn.: novi sistem mora vendarle v svoji strukturi ohraniti dokončnost in 109 togost starega. Pride torej — na videz — do paradoksnega dejanskega stanja, da ima stoletja, včasih celo tisočletja staro komaj spremenjeno »pravo« primitivnih družbenih form spremenljivo, iracionalno naravo, ki se zmeraj znova poraja iz pravnih odločitev, medtem ko ima stvarno nenehno viharo spreminjajoče se sodobno pravo togo, statično in dokončno bistvo. Paradoksnost je vendarle zgolj navidezna, če premislimo, da izvira zgolj iz tega, da se enkrat isto stanje obravnava s stališča zgodovinarja (katerega stališče je metodično »zunaj« razvoja samega), drugič s stališča sodoživljajočega subjekta, s stališča tega, kako dani družbeni red vpliva na njegovo zavest. In s tem spoznanjem postane tudi jasno, da se tu na drugem področju ponovi nasprotje med tradicionalno-empirično obrtjo in znanstveno-racionalno tovarno; nenehno spreminjajoča se sodobna produkcijska tehnika stoji — na vsaki posamezni stopnji svojega funkcioniranja — kot tog in dokončen sistem nasproti posameznim producentom, objektivno relativno stabilna, tradicionalna, obrtna produkcija pa ohranja v zavesti posameznih izvrševalcev gibljivost, nenehno obnovljivost, ki ju producirajo producenti. S tem se je razumljivo tudi tu pojavila *kontemplovna* narava subjektivega kapitalističnega vedenja. Kajti bistvo racionalnega izračuna temelji navsezadnje na tem, da se spozna in izračuna — od individualne »samovolje« neodvisni — zakonito nujni potek določenih procesov.

²⁰ Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*, str. 491.

²¹ Prav tam, str. 129.

Da torej človekovo vedénje izčrpa pravilni račun možnosti tega poteka (katerega »zakone« najde v »končni obliki«), spretno izogibanje motečih »naključnosti«, z uporabo zaščitnih naprav, obrambnih ukrepov itn. (ki prav tako temeljijo na spoznanju in uporabi podobnih »zakonov«); zelo pogosto ostane pri verjetnostnem računu mogočega učinka takšnih »zakonov«, ne da bi sam poskušal poseči v sam potek z uporabo drugih »zakonov«. (Sistem zavarovanja itn.) Čim temeljiteje in neodvisneje od meščanskih legend o »stvariteljstvu« eksponentov kapitalistične dobe obravnavamo ta položaj, tem jasneje se bo v vsakem takšnem vedénju pokazala strukturna analogija o delavčevem odnosu do stroja, ki ga upravlja in nadzira, katerega funkcioniranje kot opazovalec nadzoruje. »Stvariteljstvo« je mogoče spoznati zgolj v tem, koliko je uporaba »zakonov« — relativno — samostojna ali čisto podrejena. Se pravi, do katere točke je čisto kontemplativno zadržanje potisnjeno nazaj. Toda to, da mora delavec stati nasproti posameznemu stroju, podjetnik nasproti danemu tipu razvoja strojev, tehnik nasproti stanju znanosti in rentabilnosti njene aplikacije, je zgolj kvantitativno stopnjevanje in neposredno *nobena kvalitativna razlika v strukturi zavesti*.

Problem sodobne birokracije postane povsem razumljiv šele v tem kontekstu. Birokracija pomeni podobno prilagoditev načina življenja in dela ter temu ustrezno tudi zavesti obćim družbenoekonomskim predpostavkam kapitalističnega gospodarstva, kot smo to ugotovili za delavce v posameznem obratu. Formalna racionalizacija prava, države, uprave itn. je objektivno-stvarno podobna razdelitev vseh družbenih funkcij na elemente, podobno iskanje racionalnih in formalnih zakonov teh drug od drugega natančno ločenih delnih sistemov in temu ustrezajo subjektivno podobne zavestne posledice ločitve dela od individualnih sposobnosti in potreb tistega, ki ga opravlja, je racionalno-človeška delitev dela, podobna tehničnostrojni delitvi v obratu.²² Pri tem ne gre samo za popolnoma mehanizirani, »neduhovni« način dela nižje birokracije, ki se zelo približa golemu streženju strojev in ga celo pogosto presega po puščobnosti in monotonosti, temveč gre po eni strani za to, da se vsa vprašanja v objektivnem pogledu obravnavajo vedno bolj *formalno-racionalistično*, za to, da se birokratska obdelava vedno bolj ločuje od kvalitativno-materialnega bistva »reči«, po drugi pa za neko še pošastnejše stopnjevanje enostranske specializacije pri delitvi dela, ki posiljuje človeško bstvo človeka. Marxova ugotovitev o tovarniškem delu, da je »individuum sam razcepljen, preobražen v samedejno pogonsko napravo nekega delnega dela [Teilarbeit]« in s tem »pohabljen do nenormalnosti«, se tu kaže tem ostreje, čim višje, razvitejše, »duhovnejše« storitve zahteva ta delitev dela. Ločevanje delovne moči od delavčeve osebnosti, njena preobrazba v reč, v predmet, ki ga prodaja na trgu, se ponavlja tudi tukaj. Razlika je le v tem, da strojna mehanizacija ne zatre vseh duhovnih sposobnosti, temveč se neka sposobnost (ali sklop sposobnosti) loči od celotne osebnosti in se njej nasproti postavlja kot objektivirana, postane reč, blago. Naj se še tako razlikujejo tako sredstva družbenega gojenja takšnih sposobnosti kot njihova materialna in »moralna« menjalna vrednost od tistih, ki pripadajo delovni sili (pri čemer seveda ne smemo pozabiti veliko veznih členov, drsećih prehodov), vendarle ostane temeljni fenomen enak. Specifični način birokratske »vestnosti« in stvarnosti, nujnost, da se posamezni birokrat popolnoma podredi sistemu stvarnih odnosov, predstava, da prav njegova

²² V tem kontekstu nismo poudarili razredne narave države itn., ker je treba postvarenje dojeti kot obći, strukturni temeljni fenomen *celotne* meščanske družbe. Razredno stališće bi sicer morali upoštevati že pri obravnavanju stroja. Prim. o tem tretje poglavje.

»časť«, njegov »čut za odgovornost« zahtevata takšno popolno podreditev,²³ kažejo, da se je delitev dela — tako kot pri taylorizaciji na psihičnem področju — tu pogreznila v etično. To pa ni omilitev, temveč krepitev postvarele strukture zavesti kot temeljne kategorije za celotno družbo. Kajti dokler se delavčeva usoda prikazuje še kot izolirana usoda (kot, denimo, pri sužnjih v starem veku), tako dolgo lahko poteka življenje vladajočih razredov v čisto drugačnih oblikah. Šele kapitalizem je z enotno gospodarsko strukturo za celotno družbo proizvedel — formalno — enotno strukturo zavesti za družbo kot celoto. Izraža pa se ravno v tem, da se problemi zavesti meznega dela pretanjeno, poduhovljeno, a ravno zato izraziteje ponavljajo v vladajočem razredu. Specialistični »virtuoz«, prodajalec svojih objektiviranih in postvarelih sposobnosti, pa ne postane samo gledalec družbenega dogajanja (kako zelo sodobna uprava in pravosodje itn. privzamejo nakazano naravo tovarne v nasprotju z obrtjo, tu ne moremo niti nakazati), temveč se znajde v kontemplativni drži tudi do funkcioniranja njegovih lastnih, objektiviranih in postvarelih sposobnosti. Ta struktura se najbolj groteskno kaže v novinarstvu, kjer ravno subjektivnost, vednost, temperament, izrazna sposobnost sami postanejo abstraktni mehanizem, ki se giblje po lastnih zakonih in je neodvisen tako od osebnosti »lastnika« kot od materialno-konkretnega bistva obravnavanih predmetov. »Brezznačajskost« novinarjev, prostitucijo njihovih doživljajev in prepričanj je mogoče doumeti samo kot vrhunec kapitalističnega postvarjenja.²⁴

112

Preobrazba blagovnega odnosa v reč »prikazenske predmetnosti« ne more torej ostati pri postajanju-bлаго [Zur-Ware-werden] vseh predmetov za zadovoljevanje potreb. Svojo strukturo vtisne celotni človekovi zavesti; njegove lastnosti in sposobnosti se ne povezujejo več v organsko enotnost osebe, temveč se kažejo kot »reči«, ki jih človek prav tako »ima« in »otuja« [veräussert], tako kot različne predmete zunanjega sveta. In po naravi ni nobene oblike odnosa med ljudmi, nobene možnosti za človeka, da uveljavi svoje fizične in psihične »lastnosti«, ki se ne bi vedno bolj podvrgele tej obliki predmetnosti. Spomnimo se pri tem samo na zakon, pri čemer je odveč opozoriti na razvoj v XIX. stoletju, saj je to jasno izrekel npr. Kant z naivno-cinično odkritostjo velikega misleca. »Spolna skupnost,« pravi, »je obojestranska uporaba spolnih organov in zmožnosti drugega človeka ... zakon ... zveza dveh oseb različnega spola na doživljenjsko posest svojih spolnih posebnosti.«²⁵

Ta na videz popolna, v najglobljo fizično in psihično človekovo bit segajoča racionalizacija sveta trči na svoje meje s formalnostjo svoje lastne racionalnosti. To je, racionalizacija izoliranih življenjskih elementov, iz tega nastajajoče — formalne — zakonitosti se vključujejo sicer neposredno in za površni pogled v enotni sistem običajnih »zakonov«, toda zanemarjanje konkretnega v materiji zakonov, na čemer temelji njihova zakonitost, pride na dan v dejanskem neskladju sistema zakonov, v naključnosti povezav delnih sistemov v — relativno — veliki samostojnosti delnih sistemov drug do drugega. To neskladje se zelo ostro izraža v kriznih časih, katerih bistvo — gledano s stališča teh obravnavanj — je ravno v tem, da se neposredna kontinuiteta prehoda iz enega delnega sistema v drugega raztrga in njihova neodvisnost drug od drugega, njihovo naključno povezovanje drugega z drugim nenadoma prodre v zavest

²³ Prim. o tem Max Weber, *Politische Schriften*, str. 154.

²⁴ Prim. o tem sestavek A. Forarasi v *Kommunismus*, letnik II., št. 25/26.

²⁵ *Metaphysik der Sitten*, I, str. 24.

vseh ljudi. Zato lahko Engels opredeli »naravne zakone« kapitalističnega gospodarstva kot zakone naključnosti.²⁶

Toda struktura krize se pri podrobnejšem obravnavanju pokaže kot golo stopnjevanje kvantitete in intenzivnosti vsakdanjega življenja meščanske družbe. Da se lahko — v neposrednosti brezsmiselne vsakdanjosti — na videz trdno zaključena povezanost »naravne zakonitosti« tega življenja nenadoma razbije, je mogoče samo zato, ker je medsebojna povezanost njegovih elementov, njegovih delnih sistemov tudi pri najnormalnejšem funkcioniranju nekaj naključnega. Tako da se mora videz, kot da bi bilo celotno družbeno življenje podvrženo »večni, železni« zakonitosti, ki se sicer diferencira v različne posebne zakone za posamezna področja, kot tak tudi razkriti. Resnična struktura družb pa se kaže v neodvisnih, racionaliziranih, formalnih delnih zakonitostih, ki so samo formalno nujno povezane med seboj (se pravi, da se njihove formalne povezave lahko formalno sistemizirajo), toda materialno in konkretno kažejo med seboj naključne povezave. Pri nekoliko natančnejši analizi kažejo to povezanost že čisto ekonomski pojavi. Tako npr. Marx poudari — pri čemer naj bi seveda navedeni zgledi rabili le za metodično osvetlitev položaja in nikakor ne nastopajo kot še tako površen poskus materialne obravnave vprašanja — da »pogoji neposredne eksploatacije in pogoji njene realizacije niso identični. Ne razhajajo se samo časovno in prostorsko, temveč tudi pojmovno.«²⁷ Tako ne obstaja »nobena nujna, temveč samo naključna zveza med celotno količino družbenega dela, ki se porabi za ta družbeni artikel« in »med obsegom, v katerem družba zahteva zadovoljitev potrebe, ki je potešena s tem artiklom.«²⁸ To so seveda zgolj na slepo izbrani zgledi. Kajti jasno je, da celotna zgradba kapitalistične produkcije temelji na tem vzajemnem delovanju strogo zakonite nujnosti v vseh posameznih pojavih in relativne iracionalnosti celotnega procesa. »Manufakturna delitev dela zahteva brezpogojno kapitalistovo avtoriteto nad ljudmi, ki so samo člani njegovega celotnega mehanizma; družbena delitev dela pa postavlja drugega proti drugemu neodvisne blagovne producente, ki ne priznavajo nobene avtoritete razen konkurence, sile, ki jo izvaja nanje pritisk njihovih obojestranskih interesov.«²⁹ Kajti kapitalistična, na privatno gospodarskem izračunu temelječa racionalizacija terja v vsakem izkazovanju življenja to vzajemno razmerje zakonitega detajla in naključne celote; predpostavlja takšno zgradbo družbe; to strukturo producira in reproducira toliko, kot se je polastila družbe. To je utemeljeno že v bistvu spekulativnega izračuna, v načinu gospodarjenja blagovnih posestnikov v razmerah obče blagovne menjave. Konkurenca različnih blagovnih posestnikov bi bila nemogoča, če bi racionalnosti posameznih pojavov ustrezala točna, racionalna, zakonito funkcionirajoča podoba celotne družbe. Če naj postane racionalni izračun mogoč, mora blagovni posestnik popolnoma obvladati zakonitosti vseh posameznosti svoje produkcije. Možnosti za uvrednotenje, zakoni »trga« morajo biti prav tako racionalni kot izračunljivost, kot verjetnostni račun. Toda ne sme jih obvladovati »zakon« tako kot posamezne pojave, nikakor se jih ne sme racionalno organizirati. To seveda nikakor ne izključuje, da »zakon« ne vlada celoti. Samo da mora biti ta »zakon« po eni strani »nezavedni« produkt samostojne dejavnosti drug od drugega neodvisnih posameznih blagovnih posestnikov, torej zakon drug na drugega delujočih »naključnosti« in ne zakon dejanske racionalne organi-

²⁶ *Izvor družine, privatne lastnine in države*, MEID V, CZ, Ljubljana 1975, str. 293.

²⁷ *Kapital*, III, str. 276.

²⁸ Prav tam, str. 211.

²⁹ *Kapital*, I, str. 406.

zacije. Po drugi strani pa se mora ta zakonitost uveljaviti ne le prek glav posameznikov, temveč tudi ne sme biti *nikoli popolnoma in adekvatno spoznatna*. Kajti popolno spoznanje celote bi subjektu te vednosti zagotovilo takšen monopolni položaj, ki bi pomenil prav odpravo kapitalističnega gospodarstva.

115 Ta iracionalnost, ta — skrajno problematična — »zakonitost« celote, zakonitost, ki je *načelno in kvalitativno* različna od zakonitosti delov, pa prav v tej problematiki ni samo neki postulat, neka predpostavka za funkcioniranje kapitalističnega gospodarstva, ampak je hkrati produkt kapitalistične delitve dela. Že smo poudarili, da ta delitev dela raztrga vsak organsko enoten delovni in življenjski proces, ga razstavi na elemente, te racionalno in umetno izolirane delne funkcije pa na najracionalnejši način opravljajo njim fizično in psihično posebno prilagojeni »specialisti«. Ta racionalizacija in izolacija delnih funkcij pa ima za nujno posledico, da se vsaka od njih osamosvoji in ima tendenco, da se neodvisno od drugih delnih funkcij družbe (ali tistega dela družbe, ki mu pripada) razvija dalje na lastno pest, po logiki svoje specialnosti. In ta tendenca se seveda krepi z vedno večjo in z vedno bolj racionalizirano delitvijo dela. Kajti čim razvitejša je, tem močnejši postajajo tisti poklicni, stanovski interesi itn. »specialistov«, ki postajajo nosilci takšnih tendenc. In to razkrajalno gibanje se ne omejuje na dele takšnega določenega področja. Še jasneje ga lahko vidimo, če opazujemo velika področja, ki jih proizvaja družbena delitev dela. Engels opisuje ta proces v zvezi s pravom in gospodarstvom takole: »Z jusom je podobno: brž ko postane nujna nova delitev dela, ki ustvarja *poklicne juriste*, je spet odprto novo, samostojno področje, ki ima pri vsej svoji obči odvisnosti od produkcije in trgovine vendarle tudi posebno sposobnost reagirati na ta področja. V sodobni državi mora pravo ne le ustrezati občemu ekonomskemu položaju, biti njegov izraz, temveč je tudi neki v sebi *koherentni izraz*, ki sebi ne nasprotuje z notranjimi protislovji samimi. In da bi se to zmoglo, se vse bolj izdaja zvestoba zrcaljenja ekonomskih razmerij...«³⁰ Najbrž je komajda potrebno tu navajati še druge zglede o endogamiji in boju med posameznimi »resorji« uprave (pomislimo samo na neodvisnost vojaškega aparata od civilne uprave), fakultetami itn.

3.

S specializacijo storilnosti izgine podoba celote. Ker pa je neko — vsaj spoznavno — doumetje celote vendarle potrebno še naprej, nastaja vtis in z njim očitek, kot da je znanost, ki tudi tako deluje, se pravi, ki tudi obtiči v tej neposrednosti, raztrgala totalnost dejanskosti na kose, da je zaradi svoje specializacije izgubila pogled na celoto. Proti takim očitkom, da »momenti niso dojeti v svoji enotnosti«, Marx pravilno opozarja, na očitek, »kot da to raztrganje ni prodrlo iz dejanskosti v učbenike, temveč narobe, iz učbenikov v dejanskost.«³¹ Tudi če bi morali ta očitek v njegovi naivni obliki zavrniti, je vendarle razumljiv, če — tako sociološko kot imanentno metodološko nujno in zato »razumljivo« — početje sodobne znanosti za trenutek obravnavamo od zunaj, ne s stališča postvarele zavesti. Tak pogled (ne da bi bil »očitek«) bo razkril, da čim razvitejša je postala sodobna znanost, čim bolj si je metodično na jasnem o sebi sami, tem odločneje se mora odvrniti od problemov

³⁰ Pismo Konradu Schmidtu, 27. X. 1890. MEW 37, str. 491.

³¹ *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, MEW 13, str. 621.

biti svojega področja, tem odločneje mora te probleme izločiti iz svoje lastne pojmljivosti. Čim razvitejša, čim bolj znanstvena je sodobna znanost, tem bolj postaja formalno sklenjeni sistem posebnih delnih zakonov, ki mu zunanji svet zunaj njegovega lastnega območja in z njim predvsem materija, ki naj bi jo spoznaval, *njegov lastni, konkretni substrat dejanskosti* nastopa kot metodično in načelno *nedoumljiv*. Marx je za ekonomijo to vprašanje jasno formuliral, ko je pojasnil, da »je uporabna vrednost kot uporabna vrednost onstran okvira obravnavanja politične ekonomije«. ³² In zmotno bi bilo verjeti, da bi lahko vprašanja, denimo vprašanja »teorije mejne koristnosti«, vodila prek te pregrade: poskus izhajati iz »subjektovega« obnašanja na trgu in ne iz objektivnih zakonov produkcije in gibanja blag, ki določajo sam trg in »subjektivne« načine obnašanja na trgu, zgolj premakne spraševanje na vedno bolj izpeljane, vedno bolj postvarele stopnje, ne da bi odpravil formalno naravo metode, njeno načelno izločitev konkretnega materiala. Menjalni akt v svoji formalni občosti, ki ostaja ravno za »teorijo mejne koristnosti« temeljno dejstvo, prav tako odpravlja uporabno vrednost kot uporabno vrednost, prav tako ustvarja tisti odnos abstraktne enakosti med konkretno neenakimi, celo neprimerljivimi materijami, iz katerih nastaja ta pregrada. Tako je subjekt menjave prav tako abstrakten, formalen in postvarel kot njegov objekt. In pregrada te abstraktno-formalne metode se kaže prav v abstraktni »zakonitosti« kot cilju spoznanja, ki ga teorija mejne koristnosti prav tako pomakne v središče, kot je to storila klasična ekonomija. Zaradi formalne abstrakcije te zakonitosti se ekonomija vedno spreminja v zaključen delen sistem, ki po eni strani ni sposoben niti prodreti do svojega lastnega materialnega substrata niti od njega najti pot k spoznanju družbene totalnosti in ki zaradi tega po drugi strani pojmuje to materijo kot nespremenljivo, večno »danost«. Zaradi tega znanost ne more doumeti nastajanja in minevanja, družbene narave lastne materije kot tudi družbene narave možnih stališč do nje in družbene narave lastnega formovnega sistema.

Tu se spet popolnoma jasno kaže notranje vzajemno učinkovanje znanstvene metodike, ki nastaja iz družbene biti nekega razreda, iz njegovih nujnosti in potreb to biti pojmovno obvladati, in biti razreda samega. Že večkrat smo — tudi na teh straneh — opozorili, da je kriza problem, ki je za ekonomsko mišljenje meščanstva nepremagljiva pregrada. Če zdaj — zavedajoč se svoje enostranskosti — to vprašanje obravnavamo s čisto metodičnega stališča, se pokaže, da je ravno uspeh popolne racionalizacije ekonomije, njena preobrazba v abstraktni, po možnosti matematizirani formovni sistem »zakonov« metodična pregrada za možnost doumetja krize. Kvalitativna bit »reči«, ki kot nedoumljena in izključena stvar na sebi kot uporabna vrednost ima svoje neekonomsko življenje, ki jo lahko — kot se misli — mirno zanemarimo med normalnim funkcioniranjem ekonomskih zakonov, postane v krizah nenadoma (nenadoma za postvarelo, racionalno mišljenje) odločilni dejavnik. Ali, bolje rečeno, njeno delovanje se kaže kot ne-več-funkcioniranje teh zakonov, ne da bi postvareli razum mogel v tem »kaosu« ugledati neki smisel. In ta uspeh ne velja zgolj za klasično ekonomijo, ki je v krizi lahko videla »začasne«, »naključne« motnje, temveč za vso meščansko ekonomijo. Nedoumljivost, iracionalnost krize izhaja sicer tudi vsebinsko iz razrednega položaja in razrednih interesov buržoazije, a je hkrati formalno nujna posledica njene ekonomske metode. (Da sta oba mo-

³² Prav tam, str. 16.

menta za nas prav zgolj momenta dialektične enotnosti, ni treba izčrpno razpravljati.) Ta metodična nujnost je tolikšna, da npr. poskuša teorija Tugan-Baranovskega kot povzetek stoletja izkustev s krizami popolnoma izločiti konsumacijo iz ekonomije in utemeljiti »čisto« ekonomijo gole produkcije. Proti takim poskusom, ki si mislijo, da so za krize, ki jih kot dejstva ni mogoče tajiti, našli vzroke v neusklajenosti elementov produkcije, torej v čisto kvalitativnih momentih, poudari Hilferding z vso pravico: »Operirajo samo z ekonomskimi pojmi, kapitalom, profitom, akumulacijo itn. in mislijo, da so problem rešili, če pokažejo kvantitativne odnose, na temelju katerih sta mogoči enostavna in razširjena reprodukcija ali pa mora priti do motenj. Pri tem ne vidijo, da tem kvantitativnim odnosom ustrezajo hkrati tudi kvalitativni pogoji, da si ne stojijo nasproti samo vsote vrednosti, ki so med seboj enostavno komenzurabilne, ampak tudi uporabne vrednosti določene vrste, ki morajo izpolnjevati določene lastnosti v produkciji in konsumpciji; da si pri analizi reprodukcijskih procesov ne stojijo nasproti samo deli kapitala na splošno, tako da se morda presežek ali primanjkljaj industrijskega kapitala lahko 'izravna' z ustreznim delom denarnega kapitala; prav tako ne gre pri tem samo za fiksni ali cirkulirajoči kapital, ampak hkrati za stroje, surovine in delovno silo čisto določene vrste (tehnično določene vrste), ki morajo biti navzoči kot uporabne vrednosti te specifične vrste, da bi se izognili motnjam.«³³ Marx je večkrat prepričljivo opisal, kako ta gibanja ekonomskih fenomenov, ki jih izražajo pojmi »zakona« v meščanski ekonomiji, niso zmožna pojasniti dejanskega gibanja celotnega ekonomskega življenja, kako zelo je ta pregrada prav posledaj metodično nujna nedoumljivost uporabne vrednosti, dejanske konsumpcije. »Znotraj določenih mej lahko poteka reprodukcijski proces v istem ali razširjenem obsegu, čeprav blaga, ki so izšla iz njega, dejansko niso prišla v individualno ali produktivno konsumpcijo. Konsumpcija blag ni vključena v krožni tok kapitala, iz katerega so izšla. Kakor hitro se npr. preja prodaja, se lahko prične krožni tok v preji predstavljene vrednosti kapitala znova, ne glede na to, kakšna je zaenkrat nadaljnja usoda prodane preje. Dokler se produkt prodaja, gre z vidika kapitalističnega producenta vse svojo redno pot. Kroženje kapitalove vrednosti, ki jo reprezentira, se lahko pretrga. In če se ta proces razširi — kar vključuje razširjeno produktivno konsumpcijo reprodukcijskih sredstev — lahko to reprodukcijo kapitala spremlja razširjena individualna konsumpcija (torej povpraševanje) delavcev, ker ga uvaja in posreduje produktivna konsumpcija. Tako lahko narašča produkcija presežne vrednosti in z njo tudi individualna konsumpcija kapitalista, celotni reprodukcijski proces je lahko v največjem razcvetu, in vendar je kljub temu velik del blag le na videz postal del konsumpcije, v resnici pa ležijo neprodana pri preprodajalcih, so torej še vedno na trgu.«³⁴ In pri tem je treba še posebej opozoriti, da ta nesposobnost prodreti do dejanskega materialnega substrata znanosti, ni posameznikova zmeta, temveč se tem jasneje kaže, čim razvitejša je znanost, čim doslednejše dela, izhajajoč iz predpostavk svojega oblikovanja pojmov. Torej nikakor ni naključje, kot je to prepričljivo opisala Roza Luxemburg,³⁵ da velika, četudi pogosto primitivna, pomanjkljiva in neeksaktna celotna predstava o totalnosti ekonomskega življenja, ki je še obstajala v Quesnayevi *Tableau économique*, vedno bolj z vedno večjo eksaktnostjo — formalnega — oblikovanja pojmov izginja iz razvoja od Smitha do

³³ *Finančni kapital*, CZ, Ljubljana 1980, str. 325.

³⁴ *Kapital*, II, CZ, Ljubljana 1967, str. 84–85.

³⁵ *Akkumulation des Kapitales*, I. Auflage, str. 78–79. Bilo bi zanimivo pokazati, v kakšnem metodičnem odnosu je z velikimi racionalističnimi sistemi.

Ricarda. Za Ricarda proces celotne produkcije kapitala ni več osrednji problem, tudi če se mu ni mogoče izogniti.

Še bolj jasno in preprosto — zaradi zavestnejšega postvarenja njenega odnosa — se prikazuje ta položaj v pravni znanosti. Že zato, ker tu vprašanje nespoznatnosti kvalitativne vsebine — izhajajoč iz racionalistično-izračunljivih oblik — ne nastopa kot tekmovanje dveh organizacijskih načel istega področja (denimo, uporabna vrednost in menjalna vrednost v politični ekonomiji), temveč se je že od vsega začetka pojavilo kot problem forma — vsebina. Boj za naravno pravo, revolucionarno obdobje meščanskega razreda, izhaja metodično ravno iz tega, da je formalna enakost in univerzalnost prava, torej njegova racionalnost zmožna določiti tudi njegovo vsebino. Po eni strani je s tem ovrženo mnogotero, pisano, iz srednjega veka izvirajoče pravo privilegijev, po drugi monarhova onstranost glede na pravo. Revolucionarni meščanski razred noče videti v *dejstvenosti* nekega pravnega razmerja, v njegovi faktičnosti temelj za njegovo *veljavnost*. »Sežgite vaše zakone in napravite nove!« svetuje Voltaire. »Odkod vzeti nove? Iz uma!«³⁶ Na boj proti revolucionarnemu meščanstvu, npr. med francosko revolucijo, je večinoma še zelo vplivala misel, da se naravnemu pravu lahko postavi nasproti samo neko drugo naravno pravo. (Burke, tudi Stahl.) Šele potem, ko je meščanstvo vsaj deloma zmagalo, prodre v oba tabora »kritično«, »historično« pojmovanje, ki je v bistvu to, da je vsebina prava nekaj čisto faktičnega, torej s formalnimi kategorijami prava samega nezaobsegljivo. Od zahtev naravnega prava ostane samo misel popolne povezanosti formalnega pravnega sistema; značilno je, da imenuje Bergbohm³⁷ vse, kar ni juristično urejeno — terminologijo prevzema iz fizike — »pravno prazen prostor«. Vendar je povezanost teh zakonov čisto formalna: kar izrekajo, »vsebina pravnih ustanov, pa ni nikoli juristična, temveč vedno politična, ekonomska«.³⁸ S tem dobi primitivni, cinično-skeptični boj proti naravnemu pravu, ki ga je konec XVIII. stoletja začel »kantovec« Hugo, »znanstveno obliko«. Hugo³⁹ je med drugim utemeljeval pravno naravo suženjstva, saj »je bilo tisočletja za tolike milijone kultiviranih ljudi dejansko upravičeno«. V tej naivnocični odkritosti pa se povsem jasno uveljavi struktura, ki jo vedno bolj dobiva pravo v meščanski družbi. Ko Jellinek pravi, da je pravna vsebina metajuristična, ko »kritični« juristi dodelijo raziskovanje pravne vsebine zgodovini, sociologiji, politiki itn., ne počnejo torej konec koncev nič drugega kot to, kar je že zahteval Hugo: metodično se odpovedati umni utemeljitvi, vsebinski racionalnosti prava; v pravo videti zgolj formalni sistem kalkulacije, s čigar pomočjo se lahko kolikor se le da eksaktno izračunajo nujne juristične posledice določenih dejanj (*rebus sec stantibus*).

To pojmovanje prava pa spremeneni nastajanje in minevanje prava v nekaj — juristično — prav tako nedoumljivega, kot je za politično ekonomijo postala nadoumljiva kriza. Ostroumni, »kritični« jurist Kelsen⁴⁰ prav tako pravi o nastajanju prava: »Veliki *misterij* prava in države se izvrši v zakonodajnem aktu in zato je morda upravičeno, da se njegovo bistvo ponazarja le z nezadostnimi podobami.« Ali z drugimi besedami: »Za bistvo prava je značilno, da je tudi neka protipravno nastala norma lahko pravna norma, z drugimi besedami, da

³⁶ Citat iz Bergbohma: *Jurisprudenz und Rechtsphilosophie*, str. 170.

³⁷ Prav tam, str. 375.

³⁸ Preuss: »Zur Methode der juristischen Begriffsbildung«, *Schollers Jahrbuch* 1900, str. 370.

³⁹ *Lehrbuch des Naturrechts*. Berlin 1799. § 141. Marxova polemika proti Hugu (MEW I, str. 78 sl.) je še na heglovskem stališču.

⁴⁰ *Hauptprobleme der Staatsrechtlehre*, str. 411 (podčrtal Lukács).

pogoja njegovega pravnega realiziranja ni mogoče sprejeti v pojem prava.⁴¹ Ta spoznavnokritična pojasnitev bi lahko bila dejanska pojasnitev in s tem napredek spoznanja, če bi po eni strani problem nastanka prava, potisnjen v druge discipline, tam dejansko bil rešen in če bi po drugi strani hkrati dejansko lahko spregledali tako nastajajočo naravo prava, ki izključno rabi izraženo posledic dejanj in razredno racionalnemu uveljavljanju različnih vrst dejanj. Kajti v tem primeru bi se na mah prikazal dejanski, materialni substrat prava kot viden in doumljiv; toda niti eno niti drugo ni mogoče. Pravo dalje ostaja tesno povezano z »večnimi vrednotami«, s čimer se spet prilije v obliki pravne filozofije formalistično razredčeno naravno pravo (Stammler). In dejanska podoba nastanka prava, spreminjanje razmerij moči razredov, postaja nejasna in izginja v znanostih, ki jo obravnavajo, v katerih — ustrezno miselnim oblikam meščanske družbe — nastanejo isti problemi transcendence materialnega substrata kot v pravu in politični ekonomiji.

Iz tega, kako pojmujejo to transcendenco, je jasno, da bi bilo zaman pričakovati, da bi se do povezanosti celote, čigar spoznanju so se posamezne znanosti zavestno odpovedale tako, da so se oddaljile od materialnega substrata svojega oblikovanja pojmov, lahko dokopala neka združujoča znanost, filozofija. Kajti to bi bilo mogoče le, če bi filozofija z radikalno drugače usmerjenim spraševanjem, z usmerjenostjo na konkretno, materialno totalnost spoznavnega, tega, kar se mora spoznati, prebila pregrade tega formalizma, ki oposameznjuje. Nadalje pa bi bilo treba spoznati razloge, genezo in nujnost tega formalizma; vrhu vsega pa se specializirane posamezne znanosti ne bi smele več mehanično povezovati v neko enotnost, temveč se tudi notranje preoblikovati z odznotraj poenotujočo, filozofsko metodo. Jasno je, da filozofija meščanske družbe tega ni bila sposobna. Saj so tudi tu stremeli po združevanju [Zusammenfassung]; saj najboljši misleci niso mirno sprejeli življenju sovražen mehanizem bivanja in življenju tuj formalizem znanosti. *Toda radikalno predrugačenje stališča je na tleh meščanske družbe nemogoče.* Poskus — enciklopedijskega — povzetka vse vednosti lahko postane naloga filozofije (Wundtovega tipa). Lahko se podvomi o vrednosti formalnega spoznanja v nasprotju z »živim življenjem« sploh. (Filozofija iracionalnosti od Hamanna do Bergsona.) Poleg teh obrobnihi smeri ostaja temeljna tendenca filozofskega razvoja vendarle ta, da se rezultati in metode posameznih znanosti priznajo kot nujni, dani, in da filozofija dobi nalogo razkriti in opravičiti temelj veljavnosti tega oblikovanja pojmov. Filozofija je s tem do posameznih znanosti natančno v takem odnosu, kot so te v odnosu do empirične dejanskosti. S tem, da tako formalistično oblikovanje pojmov posameznih znanosti postane za filozofijo nespremenljivi dani substrat, se dokončno brezupno oddalji od spoznanja postvarenja, ki je podlaga tega formalizma. Postvareli svet se poslej prikazuje — filozofsko, na drugo potenco, »kritično« osvetljen — dokončno kot edino mogoči, edino pojmovno dostopni, doumljivi svet, ki nam je dan. Bistvo tega položaja se sploh ne spremeni ne glede na to, ali gre za povečevanje, resignacijo ali obup ali pa morda za iskanje neke poti v »življenje« prek iracionalno-mističnega doživljanja. Vtem ko sodobno meščansko mišljenje preiskuje le »pogoje možnosti« veljave takih oblik, v katerih se izraža bit, na kateri temeljijo, si samo zapre pot, da bi postavilo jasna vprašanja, vprašanja o nastajanju in minevanju, o dejanskem bistvu in substratu teh form. Njegova ostroumnost je vedno bolj podobna tisti

⁴¹ F. Somlo: *Juristische Grundlehre*, str. 177.

legendarni »kritiki« v Indiji, ki nasproti stari predstavi, da svet stoji na slonu, sproži »kritično« vprašanje: na čem stoji slon? Potem ko je dobila odgovor, da slon stoji na želvi, se je s tem zadovoljila. Jasno pa je, da bi celo nadaljnje podobno »kritično« spraševanje na dan lahko spravilo še neko tretjo čudežno žival, ne pa tudi rešitve dejanskega vprašanja.

II. ANTINOMIJE MEŠČANSKEGA MISLJENJA

1.

Iz postvarele strukture zavesti je nastala sodobna kritična filozofija. Iz nje izvirajo njeni specifični problemi glede na prejšnja filozofska vprašanja. Izjema je zgolj grška filozofija, vendar ne po naključju. Kajti fenomen postvarenja je imel neko vlogo tudi v razviti grški družbi. Toda vprašanja in rešitve antične filozofije so — ustrezno čisto drugačni družbeni biti — vendarle kvalitativno različna od vprašanj in rešitev sodobne filozofije. Torej je — s stališča ustrezne interpretacije — prav tako samovoljno, če npr. Natorp meni, da odkriva v Platonu Kantovega predhodnika, kot če Tomaž Akvinski poskuša zgraditi svojo filozofijo na Aristotelu. Da je oboje — četudi na enako samovoljen in neprimeren način — sploh mogoče, izvira po eni strani iz rabe, ki zmeraj ustreza lastnim smotrom, rabe, ki jo pozneje aplicirajo na pododovano zgodovinsko dediščino. Po drugi strani se ta obojestranska možnost tolmačenja pojasnjuje prav s tem, da je grška filozofija sicer poznala fenomen postvarenja, toda ni ga še doživela kot univerzalno obliko vse biti, da je z eno nogo stala v tej družbi, z drugo pa še v samoraslo zgrajeni družbi, zaradi česar so njeni problemi — seveda le z odločilnimi preinterpretacijami — ostali uporabni za obe smeri razvoja.

V čem je ta temeljna razlika? Kant je jasno formuliral v predgovoru k drugi izdaji *Kritike čistega uma* z znanim izrazom o »kopernikanskem obratu« spoznavnega problema: »Doslej se je domnevalo, da bi se moralo vse naše spoznanje ravnati po predmetih... Zato zdaj poskusimo, ali ne napredujemo bolje v nalogah metafizike, če domnevamo, da se predmeti morajo ravnati po našem spoznanju...«⁴² Drugače povedano, sodobna filozofija si postavlja tale problem: sveta ne sme več jemati kot nekaj, kar je nastalo neodvisno od spoznavajočega subjekta (npr. kot božjo stvaritev), temveč ga mora doumeti *kot lastni produkt*. Kajti ta obrat, da se racionalno spoznanje pojmuje kot produkt duha, ne izvira od Kanta; Kant je bil samo radikalnejši od svojih predhodnikov pri sklepanju. Marx je — v čisto drugem kontekstu — opozoril na Vicov izrek, da »se zgodovina človeštva razlikuje od zgodovine narave po tem, da smo prvo delali ljudje, druge pa ne.«⁴³ Toda celotna sodobna filozofija si je ta problem drugače postavila od Vica, ki je bil šele pozneje razumljen in vpliven. Od metodične skepse, od Descartesovega cogito ego sum prek Hobbesa, Spinoze, Leibniza teče premočrtna razvojna pot, čigar odločilni, različno variirani motiv je pojmovanje, da lahko spoznamo predmet spoznanja

⁴² *Kritika čistega uma*, str. 17.

⁴³ *Kapital*, I, str. 422, op. 99.